

Master Cadre

SST

History & Geography

भाग - 1

INDEX

S.N.	Content	P.N.
ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ		
1.	ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ	1
2.	ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ	2
3.	ਲਿੱਪੀ	2
4.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ	2
5.	ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ	3
6.	ਲਗਾਂ	3
7.	ਲਗਾਖਰ	3
8.	ਧੁਨੀ-ਬੋਧ	4
9.	ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ	5
10.	ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੇਣੀਆਂ (8)	11
11.	ਵਾਕ ਬੋਧ	19
12.	ਲਿੰਗ	20
13.	ਵਚਨ: ਇੱਕ-ਵਚਨ, ਬਹੁ-ਵਚਨ/ Singular and Plural	22
14.	ਕਾਰਕ	24
15.	ਵਿਸਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ	25
16.	ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ	26
17.	ਅਰਥ ਬੋਧ	28
18.	ਅਨੁਵਾਦ	35
19.	ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੇਪਰ	38
ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ		
I. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ		
20.	ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂਰੇਖਾ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	52
21.	ਮੁਢੱਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ	52
22.	ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ	53
23.	ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ	55

24.	ਮਹਾਜਨਪਦ ਯੁੱਗ	60
25.	ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ	61
26.	ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ	63
27.	ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ	64
28.	ਉਤਰ - ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ	70
29.	ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ	72
30.	ਹਰਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ	75
31.	ਸੰਗਮ ਵੰਸ਼ (1 ਵੀਂ -3 ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.)	76
32.	ਦੱਖਣੀ ਰਾਜ	77
II. ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ		
33.	ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ	78
34.	ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ	78
35.	ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ	78
36.	ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ	79
37.	ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ	84
38.	ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ : ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੂਮੀ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	86
39.	ਸੂਰੀ ਸਾਮਰਾਜ - 1540-55 ਈ	88
40.	ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ	91
41.	ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ (1336-1580 ਈ.)	93
42.	ਮਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ (1674 ਈ.-1720 ਈ.)	94
III. ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ		
43.	ਯੂਰਪੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ	96
44.	ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ	97
45.	ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਬਕਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	99
46.	ਐਂਗਲੋ-ਮਰਾਠਾ ਯੁੱਧ	99
47.	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ	100
48.	1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	100
49.	1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ	101
50.	1857 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	102

51.	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	102
52.	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ	106
53.	19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ	115
54.	ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ/ਅਖਬਾਰ/ਰਸਾਲੇ	118
55.	ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	119
56.	ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ	137
57.	ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਪੇਪਰ 2022	147
58.	Test 1	156
59.	Test 2	161
60.	Test 3	165
61.	Test 4	169
62.	Test 5	174
63.	Test 6	179
64.	Test 7	183
65.	Test 8	188
66.	Test 9	193
67.	Test 10	198
68.	Test 11	203
69.	Test 12	208
70.	Test 13	213
71.	Test 14	218
72.	Test 15	223

ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1. ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ
2. ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ)

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ- ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੈ- ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਸੀਮਤ ਯੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਥਕ ਯੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਯੁਨੀਆਤਮਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।
3. ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Inter changeability) ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
4. ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਹੁਦਰਾ (Arbitrariness) ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ।
5. ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।
6. ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਯੁਨੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੁੱਖਤਾ (Duality) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ।
8. ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਔਖ ਤੋਂ ਸੌਖ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
9. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ (Productivity) ਹੈ।
10. ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸਥਾਪਿਤ (Displacement) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ, ਵਿਆਖਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਅਸੀਮ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
11. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ (Specialization) ਹੈ, ਭਾਵ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋ ਅਤੇ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡਣੇ ਪੈਣ।
12. ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਯੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ, ਵਾਕ ਆਦਿ।
13. ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁਨੀਆਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।
14. ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ।
15. ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ।
16. ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਚਾਰਨ (Cultural transmission) ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ

ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ:

1. ਧੁਨੀ-ਬੋਧ, ਅੱਖਰ-ਬੋਧ ਜਾਂ ਵਰਨ-ਬੋਧ
2. ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ
3. ਅਰਥ-ਬੋਧ
4. ਵਾਕ-ਬੋਧ

1. ਧੁਨੀ-ਬੋਧ, ਅੱਖਰ-ਬੋਧ ਜਾਂ ਵਰਨ-ਬੋਧ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ

ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਧ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਅਰਥ-ਬੋਧ

ਅਰਥ-ਬੋਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ, ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ, ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਵਾਕ-ਬੋਧ

ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਿੱਪੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਰੋਮਨ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ

ਮੁਖ ਵਰਗ	ੳ	ਅ	ੲ	ਸ	ਹ	
ਕ ਵਰਗ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਙ	
ਚ ਵਰਗ	ਚ	ਛ	ਜ	ਝ	ਞ	
ਟ ਵਰਗ	ਟ	ਠ	ਡ	ਢ	ਣ	
ਤ ਵਰਗ	ਤ	ਥ	ਦ	ਧ	ਨ	
ਪ ਵਰਗ	ਪ	ਫ	ਬ	ਭ	ਮ	
ਯ ਵਰਗ	ਯ	ਰ	ਲ	ਵ	ੜ	
ਨਵੀਨ ਟੇਲੀ	ਸ਼	ਖ਼	ਗ਼	ਜ਼	ਫ਼	ਲ਼

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਜਦੋਂ ਨਿਸ਼ਿਚਤ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ 35 ਅੱਖਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਅੱਖਰਾਂ ਸ ਖ ਗ ਜ ਫ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ ਖ ਗ ਜ ਫ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨ-ਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਹੋ ਗਈ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਲ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 41 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ

ਉਹ ਅੱਖਰ ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਦੂਜੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਰ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਨ:

ਹ ਰ ਵ

ਹ - ਪੜ੍ਹਾਈ, ਜੜ੍ਹ, ਉਠਾਂ

ਰ - ਪ੍ਰਗਟ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਵ - ਸ਼ੈਜੀਵਨੀ, ਸ਼ੈਮਾਣ, ਸ਼ੈਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਲਗਾਂ

ਲਗਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿੱਪੀ- ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਲਗਾਂ ਹਨ:

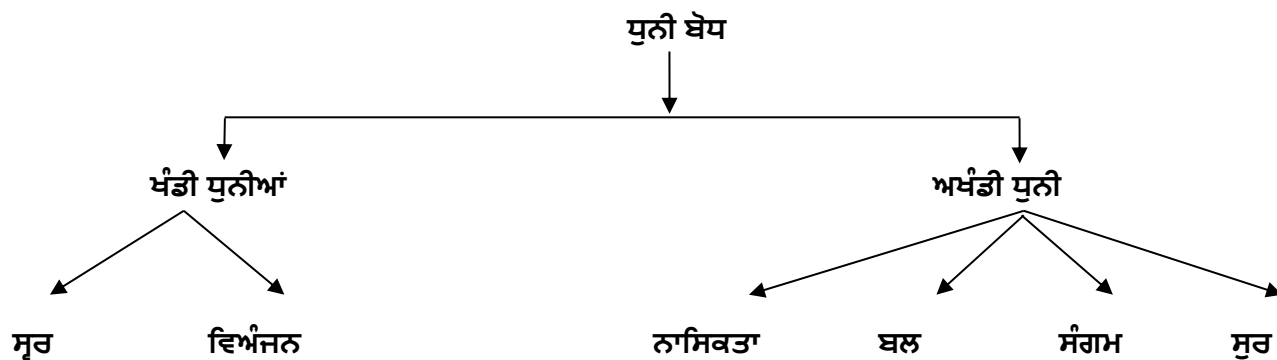
ਕ੍ਰਮ ਨੰ.	ਨਾਂ	ਚਿੰਨ੍ਹ		ਉਦਾਹਰਨ
1	ਮੁਕਤਾ	ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ	ਸ	ਸਰਦ, ਸਬਰ, ਸਤਰ
2	ਕੰਨਾ		ਸਾ	ਸਾਲ, ਸਾਬ, ਸਾਫ਼
3	ਸਿਹਾਰੀ		ਸਿ	ਸਿਰ, ਸਿੱਕਾ, ਸਿੱਟਾ
4	ਬਿਹਾਰੀ		ਸੀ	ਸੀਮਾ, ਸੀਲ, ਸੀਸ
5	ਅੱਕੜ		ਸੁ	ਹੁਣ, ਸੁਣ, ਸੁਰ
6	ਦੁਲੈਕੜ		ਸੂ	ਸੂਰਮਾ, ਸੂਤ, ਸੂਚੀ
7	ਲਾਂ		ਸੇ	ਕੇਲਾ, ਸੇਕ, ਸੇਰ
8	ਦੁਲਾਵਾਂ		ਸੈ	ਸੈਰ, ਸੈਨਾ, ਸੈਨਤ
9	ਹੇੜਾ		ਸੇ	ਸੇਹਣਾ, ਸੇਚ, ਸੇਨਾ
10	ਕਨੇੜਾ		ਸੇ	ਸੇ, ਸੇਖਾ, ਸੇੜਾ

ਲਗਾਖਰ

ਲਗਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਖਰ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਲਗਾਖਰ ਹਨ: ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ।

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲਗਾਖਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਰੂਪ (ਚਿੰਨ੍ਹ)	ਉਦਾਹਰਨਾਂ
1	ਬਿੰਦੀ	◌ੰ	ਗੋਂਦ, ਗਾਂ, ਨੀਂਦ
2	ਟਿੱਪੀ	◌ੁ	ਸੰਘ, ਸੰਦ, ਚੰਦ
3	ਅੱਧਕ	◌ੜ	ਸੱਚ, ਪੱਤਾ, ਮੱਕੀ

ਧੁਨੀ-ਬੋਧ

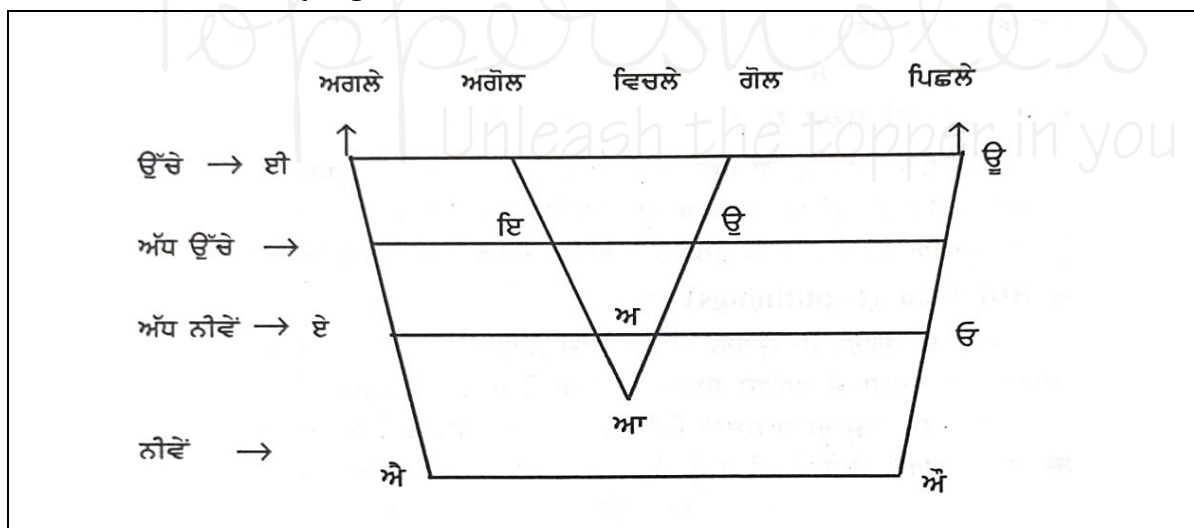
ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਸ੍ਰ
2. ਵਿਅੰਜਨ

ਸ੍ਰ :- ਸ੍ਰ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਆਵਾਜ਼ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਰੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਓ, ਅ, ਏ ਤਿੰਨ ਸ੍ਰ ਅੱਖਰ ਹਨ ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਪੱਖੋਂ ਸ੍ਰ-ਧੁਨੀਆਂ ਦਸ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ:

ਅ ਆ ਇ ਈ ਉ ਊ ਏ ਐ ਓ ਔ

1. ਸਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-
ਲਘੁ ਸ੍ਰ - 3 - ਉ, ਅ, ਇ
ਦੀਰਘ ਸ੍ਰ - 7 - ਆ, ਈ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ
2. ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਵਿਅੰਜਨ :- ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਕਦੇ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੁੱਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮੀਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸ ਤੋਂ ਲ ਤੱਕ 38 ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ

ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਇਹ ਹਨ:

ਙ ਞ ਣ ਨ ਮ

ਨੋਟ: ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਣ, ਤ ਅਤੇ ਲ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਗੀਕਰਨ

		ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ				
ਡੱਕਵੇਂ	ਕੰਠੀ	ਤਾਲਵੀ	ਉਲਟ ਜੀਭੀ	ਦੰਤੀ	ਹੋਠੀ	ਸੁਰਯੰਤਰੀ
ਅਨਾਦੀ/ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ	ਕ	ਚ	ਟ	ਤ	ਪ	
ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ/ ਅਨਾਦੀ	ਖ	ਛ	ਠ	ਥ	ਫ	
ਨਾਦੀ/ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ	ਗ	ਜ	ਡ	ਦ	ਬ	
ਨਾਸਕੀ	(ਙ)	(ਞ)	ਣ	ਨ	ਮ	
ਪਾਸੇਦਾਰ			ਲ਼	ਲ		
ਕੰਬਵਾਂ				ਰ		
ਫਟਕਵਾਂ			ੜ			
ਖਹਿਵੇਂ		ਸ਼		ਸ		ਹ
ਸਰਕਵੇਂ		(ਯ)			(ਵ)	

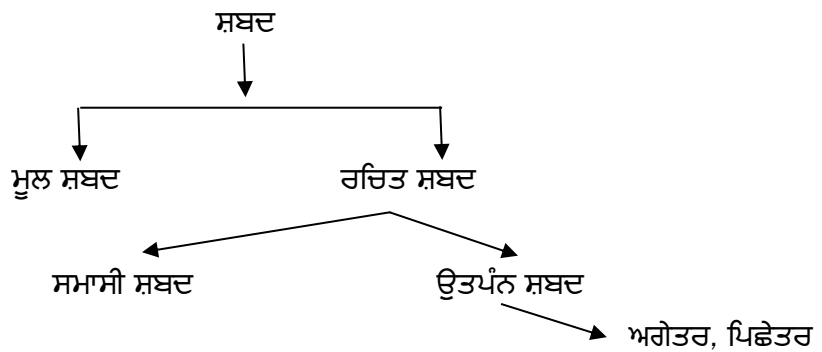
ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ

ਧੁਨੀਆਂ, ਲਗਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਖਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਕ, ਲ ਅਤੇ ਮ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਕਲਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ।

ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

- (1) ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ
- (2) ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ।

ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ

1. **ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ** : ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: ਕਰ, ਪੜ, ਰੇਤ, ਬਾਗ਼, ਜਾ, ਤੂੰ।

2. **ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ** : ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ | ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ | ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਬਦ

(i) **ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ**- ਸਮਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋੜਨਾ | ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਸੱਜਰੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ= ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ, ਹੱਥ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਕੜੀ= ਹਥਕੜੀ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ= ਲੋਕ-ਰਾਜ

ਸਮਾਸ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ | ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ
2. ਸਮਾਸ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਯੋਜਕ, ਸਬੰਧਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ
ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪਤੀ = ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
ਆਪ ਨਾਲ ਬੀਤੀ = ਆਪਬੀਤੀ
- (ii) **ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਬਦ**- ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗੇਤਰ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵੰਸ਼/ਸ਼ਬਦਾਂਸ ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਪਿਛੇਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਗੇਤਰ ਪਿਛੇਤਰ ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖੁਦ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ, ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਗੇਤਰ-ਪਿਛੇਤਰ

ਅਗੇਤਰ

1. **ਉਪ (ਛੋਟਾ)**: ਉਪਨਾਮ, ਉਪ-ਨਿਯਮ, ਉਪ-ਭਾਗ, ਉਪ-ਮੰਤਰੀ, ਉਪ-ਵਾਕ।
2. **ਉਨ** : ਉਨਤਾਲੀ, ਉਨਾਹਟ, ਉਨਾਸੀ, ਉਨੰਜਾ।
3. **ਅ** : ਅਸਹਿ, ਅਕੱਥ, ਅਕਿਹ, ਅਸਮਰਥ, ਅਸਫਲ, ਅਨਾਥ।
4. **ਅਣ** : ਅਣ-ਸੁਣਿਆ, ਅਣਹੋਂਦ, ਅਣਗਿਣਤ, ਅਣਜਾਣ।
5. **ਅਪ** : ਅਪਸ਼ਰਨ, ਅਪਸ਼ਬਦ, ਅਪਕੀਰਤ, ਅਪਮਾਨ।
6. **ਸੁ** : ਸੁਸ਼ੀਲ, ਸੁਗੰਧ, ਸੁਭਾਗਾ, ਸੁਲੱਖਣਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ।
7. **ਸਮ** : ਸਮਕਾਲੀਨ, ਸਮਲਿੰਗੀ, ਸਮਤਲ, ਸਮਵਾਦੀ।
8. **ਕ** : ਕਰੂਪ, ਕਪੁੱਤਰ।
9. **ਕੁ** : ਕੁਕਰਮ, ਕੁਸੰਗ, ਕੁਰੀਤੀ, ਕੁਰੂਪ, ਕੁਲੱਛਣ।
10. **ਖੁਸ਼** : ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ, ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ, ਖੁਸ਼ਦਿਲ, ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ।
11. **ਦੁਰ** : ਦੁਰਗੰਧ, ਦੁਰਘਟਨਾ, ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਦੁਰਸ਼ਨ।
12. **ਨਿ** : ਨਿਸੰਗ, ਨਿਕੰਮਾ, ਨਿਗੁਣਾ,
13. **ਨਿਸ਼** : ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ, ਨਿਸ਼ਫਲ,
14. **ਨਿਰ** : ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਫਲ, ਨਿਰਦੋਸ਼, ਨਿਰਦਈ।
15. **ਪਰ** : ਪਰਉਪਕਾਰ, ਪਰ-ਅਧੀਨ, ਪਰਦੇਸ਼, ਪਰ-ਨਾਰੀ, ਪਰ-ਤੰਤਰ, ਪਰਲੋਕ।
16. **ਬਦ** : ਬਦ-ਅਸੀਸ, ਬਦ-ਸਕਲ, ਬਦਸੂਰਤ, ਬਦਕਾਰ, ਬਦਨਾਮ, ਬਦਬੋ।
17. **ਮਹਾਂ** : ਮਹਾਂ-ਸਾਗਰ, ਮਹਾਂ-ਦੀਪ, ਮਹਾਂ-ਪਰਸਾਦ, ਮਹਾਂ-ਬਲੀ, ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ।

ਪਿਛੇਤਰ

1. ਆਰ : ਚਮਤਕਾਰ, ਦਾਤਾਰ, ਲੁਹਾਰ।
2. ਈ : ਕਮਾਈ, ਚੌੜਾਈ, ਬਿਜਾਈ, ਉਚਾਈ।
3. ਹਾਰ : ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਹੋਣਹਾਰ, ਪਾਲਣਹਾਰ।
4. ਹੀਣ : ਬਲਹੀਣ, ਮੱਤਹੀਣ, ਰੂਪਹੀਣ।
5. ਖੋਰ : ਚੁਗਲਖੋਰ, ਅਰਾਮਖੋਰ, ਰਿਸਵਤਖੋਰ।
6. ਣ,ਨ : ਗੁਆਂਢਣ, ਜਮਾਦਾਰਨ, ਪੰਜਾਬਣ, ਪੁਜਾਰਨ।
7. ਪਣ : ਵੇਲਾਪਣ, ਵੱਡਪਣ, ਬਾਲਪਣ।
8. ਪਨ : ਬਚਪਨ, ਪਾਗਲਪਨ।
9. ਬਾਜ : ਚਾਲਬਾਜ, ਜੂਏਬਾਜ, ਪੱਤੇਬਾਜ।
10. ਬਾਨ : ਮਿਹਰਬਾਨ, ਬਾਗ਼ਬਾਨ।

ਅਗੇਤਰ & ਪਿਛੇਤਰ (MCQ - Multiple Choice questions)

1. ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਨਿਸ (b) ਨਿਸ਼ (c) ਨਿ (d) ਨਿਸ਼ਕ
2. ਪੜਦਾਦਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਪੜ੍ਹ (b) ਪੜ (c) ਪੜਦ (d) ਪੜਦਾ
3. ਬਾਅਸੂਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਬਾ (b) ਬਾਅਸ (c) ਬਾਅ (d) ਬਾਓ
4. ਮਨਮੁਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
(a) ਮਣ (b) ਮ (c) ਮਨ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਅਪਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਅ (b) ਅਪਸ਼ (c) ਅਪ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਉਪਨਾਮ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਉੱਪ (b) ਉਪ (c) ਉੱ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
7. ਸਾਹਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਸਾਹ (b) ਸ਼ਾਹ (c) ਸ (d) ਸਾ
8. ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਪ (b) ਪਰ (c) ਪਰਉ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
9. ਬਦਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਬਦਸ (b) ਬਦ (c) ਬਦਬੂ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
10. ਲਾਪਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
(a) ਪਰ (b) ਲਾਪਰਵ (c) ਲਾ (d) ਲਾਪ
11. ਅਨਾਥ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਅੱਠ (b) ਅ (c) ਅਨਾ (d) ਅਠ
12. ਕਲਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਕਲਮ (b) ਕਲ (c) ਕ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
13. ਨਿਰਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(a) ਨਿਰਮਾ (b) ਨਿ (c) ਨਿਰਮੂ (d) ਨਿਰ

14. ਕਾਰਖਾਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਖਾਨਾ (b) ਕਾਰ (c) ਨਾ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
15. ਬੇਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਬੇਅ (b) ਬੇਈ (c) ਬੇ (d) ਬੇਅ
16. ਮਹਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
 (a) ਮਹਾਨ (b) ਮ (c) ਮਹ (d) ਮਹਾ
17. ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
 (a) ਮਹਾਨ (b) ਮ (c) ਮਹ (d) ਮਹਾਂ
18. ਵਿਪਰੀਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
 (a) ਵਿ (b) ਵਿਪਰ (c) ਵਿਪਰ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
19. ਅੱਧਵਾਟੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆ (b) ਅੱਧ (c) ਅ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
20. ਉਪਰਾਮ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਉ (b) ਉੱਪ (c) ਉਪ (d) ਉਪਰਾ
21. ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਲ (b) ਵਾਲ (c) ਲ (d) ਇਹ ਸਾਰੇ
22. ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਈਲਾ (b) ਈਲੁ (c) ਲਾ (d) ਮੀਲਾ
23. ਧੋਤੀਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਲਾ (b) ਲਾਅ (c) ਆਲਾ (d) ਵਾਲਾ
24. ਭਿਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਰੀ (b) ਰੀਅ (c) ਖਾਰੀ (d) ਰੀ
25. ਝਗੜਾਲੂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਲੂ (b) ਆਲ (c) ਝਾਲੂ (d) ਅਲੂ
26. ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 (a) ਆਈ (b) ਵੱਡ (c) ਵਡਿ (d) ਈ
27. ਉਸਰੱਈਆ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਈਆ (b) ਅਈਆ (c) ਆ (d) ਈਆ
28. ਕਮਾਉ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਉ (b) ਮਾਉ (c) ਉ (d) ਕ
29. ਸਾਲੇਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਰ (b) ਰ (c) ਯਾਰ (d) ਹਾਰ
30. ਲੋੜਵੰਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਦ (b) ਦਿ (c) ਵੰਦ (d) ਅੰਦ

31. ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਤੀਅ (b) ਤੀ (c) ਖੜੀ (d) ਖੜੀ
32. ਮਹਾਂਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਰਾਨੀ (b) ਆਣੀ (c) ਈ (d) ਰਾਣੀ
33. ਮਲਵਈ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਅਈ (b) ਈ (c) ਲਵਈ (d) ਵਈ
34. ਚੌਕੀਦਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਦਾਰ (b) ਆਰ (c) ਦੇ (d) ਇਹ ਸਾਰੇ
35. ਰੰਘਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਏਟਾ (b) ਟਾਅ (c) ਟਾ (d) ਰੇਟਾ
36. ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਆਕ (b) ਨਾਕ (c) ਕ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
37. ਗੁਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਕਾਰੀ (b) ਣਕਾਰੀ (c) ਗੁਣ (d) ਰੀ
38. ਭਾਈਵਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਲ (b) ਵਾਲ (c) ਆਲ (d) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
39. ਅਗਾੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਤੂੰ (b) ਤੀ (c) ਗਾੜੀ (d) ਆੜੀ
40. ਬਿਰਹੜਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
 (a) ਗੜਾ (b) ਘ (c) ਤਾ (d) ਗੁੜ

Answer Key

1.B	2.B	3.A	4.C	5.C	6.B	7.B	8.B	9.B	10.C
11.B	12.B	13.D	14.B	15.C	16.D	17.D	18.A	19.B	20.C
21.B	22.A	23.D	24.A	25.A	26.A	27.B	28.A	29.D	30.C
31.B	32.D	33.A	34.A	35.A	36.B	37.A	38.B	39.B	40.C

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਅਰਥ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ-

- (i) **ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ** : ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ : ਬਰਫ, ਮੇਜ਼, ਘੋੜਾ, ਕਾਂ, ਚਿੜੀ, ਸਕੂਲ, ਦੌੜ, ਰਾਮ, ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ।
- (ii) **ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ**: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਰਸੀ-ਕਰਸੀ, ਪਾਣੀ-ਧਾਣੀ, ਜੂਸ-ਜਾਸ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀ, ਧਾਣੀ ਅਤੇ ਜਾਸ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

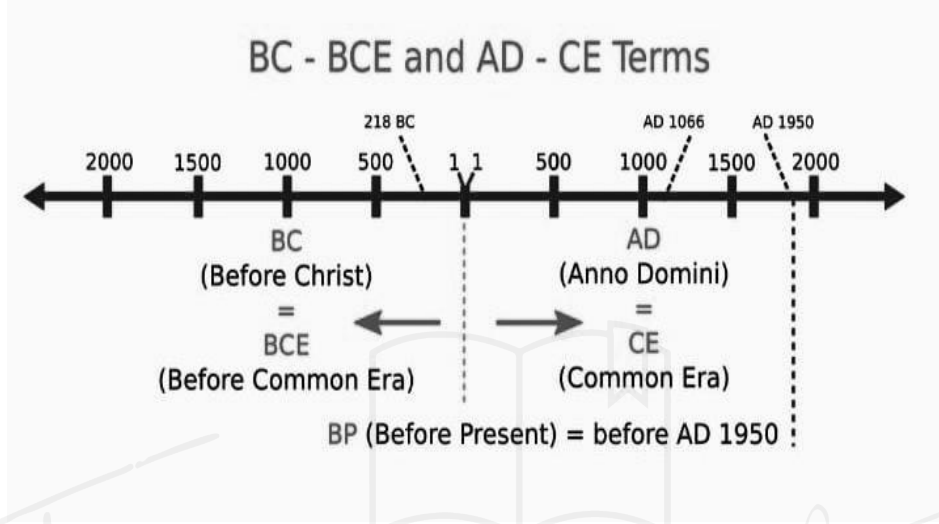
2

ਅਧਿਆਇ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ

I. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂ-ਪਛਾਣ

ਮੁੱਢਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੱਚੇ ਕਲਿੱਪਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

I. **ਪੈਲੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ** (ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ): ਲੋਕ ਭਟਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭੋਜਨ ਕਿਵੇਂ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਲ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਆਦਿ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

- ✓ ਔਜ਼ਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਚੱਟਾਨ, 'ਕੁਆਰਟਜ਼ਾਈਟ' ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਲਈ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਕੁਆਰਟਜ਼ਾਈਟ ਮੈਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ✓ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ
- ✓ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ
- ✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ** : ਸੋਹਨ ਘਾਟੀ (ਪੰਜਾਬ), ਬੇਲਨ ਵੈਲੀ (ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ), ਨਰਮਦਾ ਘਾਟੀ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਡਿਡਵਾਨੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਅਤੇ ਭੀਮਬੇਟਕਾ (ਐਮਪੀ), ਸਿੰਗਰੇਲੀ ਬੇਸਿਨ (ਯੂਪੀ), ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ (ਝਾਰਖੰਡ), ਅਸਾਮ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ .

II. **ਮੇਸੋਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ** (ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ):

ਪੈਲੀਓਲਿਥਿਕ ਅਤੇ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪੜਾਅ।

- ✓ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
- ✓ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਤੋਂ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਵਿੱਚ
- ✓ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਦ ਮੋਡ V ਚਿਪਡ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦ ਸਨ। (ਮਾਈਕ੍ਰੋਲਿਥਸ)
- ✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ** : ਬਾਗੋਰ , ਤਿਲਵਾੜਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਅਖਜ , ਵਲਸਾਨਾ , ਲੰਘਨਾਜ , ਹੀਰਪੁਰ (ਗੁਜਰਾਤ), ਆਦਿ।

III. ਨਿਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ (ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ):

ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ, ਭਾਵ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਿਓਲਿਥਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ।

- ✓ ਪਹੀਆ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਸੀ। ਵਿਵਸਥਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀਨ ਲੱਗੇ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ✓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰਗੜ ਨਾਲ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ।
- ✓ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਕੱਤਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿੱਖੀ।
- ✓ ਇਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ**: ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਖੇਤਰ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਵਿੰਦਿਆ ਦੀ ਬੇਲਨ ਘਾਟੀ।

ਮੈਗੋਲਿਥਿਕ

ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਜੋ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਢਾਂਚਾ ਜਾਂ ਸਮਾਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੈਲਕੋਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ (ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ)

- ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਧਾਤ ਤਾਂਬਾ ਸੀ।
- ਸਾਉਈ ਅਤੇ ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ
- ਜੌਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਸੀ।
- ਕਪਾਹ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਨ।
- ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸਨ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ

- ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ (ਕਾਂਸਾ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਮਾਂ 2500-1700BC (ਕਾਰਬਨ-14 ਡੇਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ) ਹੈ।
- ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧੀ-ਫੁਲੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜੌਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਖੋਜੀ ਸਾਈਟ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ-ਹੜੱਪਾ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਤਾਰ :

- ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਗੁਜਰਾਤ, ਯੂ.ਪੀ., ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ:

ਸ਼ਹਿਰ	ਸੂਬਾ	ਖੋਜ ਦਾ ਸਾਲ	ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ
ਹੜੱਪਾ (ਗੇਟਵੇ ਸਿਟੀ)	ਪੰਜਾਬ	1921	ਦਇਆ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ
ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ (ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਟੀਲਾ)	ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)	1922	ਆਰ ਡੀ ਬੈਨਰਜੀ
ਰੰਗਪੁਰ	ਗੁਜਰਾਤ	1931	MS Vats
ਚੰਦੜੋ ਜੋਦੜੋ (ਭਾਰਤ ਦਾ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰ)	ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)	1931	ਐਮ ਜੀ ਮਜੂਮਦਾਰ
ਰੋਪੜ	ਪੰਜਾਬ	1953	ਵਾਈ ਡੀ ਸ਼ਰਮਾ
ਲੋਥਲ (IVC ਦਾ ਮਾਨਚੈਸਟਰ)	ਗੁਜਰਾਤ	1957	ਐਸ.ਆਰ.ਰਾਓ
ਕਾਲੀਬੰਗਨ	ਰਾਜਸਥਾਨ	1959	ਬੀ ਬੀ ਲਾਲ
ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1974	ਵਾਈ ਡੀ ਸ਼ਰਮਾ
ਬਾਨਾਵਲੀ	ਹਰਿਆਣਾ	1974	ਆਰ ਐਸ ਬਿਸਟ
ਰਾਖੀਗੜੀ	ਹਰਿਆਣਾ	1963	ਰਫੀਕ ਮੁਗਲ
ਦੋਲਾਵੀਰਾ	ਗੁਜਰਾਤ	1968	ਆਰ ਐਸ ਬਿਸਟ ਅਤੇ ਜੇਪੀ ਜੋਸ਼ੀ

ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ :

- ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗਰਿੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਭਾਵ ਗਲੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।
- **ਭੂਮੀਗਤ ਜਲ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ**
- ਗਲੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਬਾਥਰੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- ਬਾਥਰੂਮ ਅਤੇ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈਟਰੀਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।
- **ਲੈਂਪ ਪੋਸਟ** ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਸਟ੍ਰੀਟ ਲਾਈਟਿੰਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- **ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ (ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ 12 × 7 ਮੀਟਰ)** ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ- ਰਿਵਾਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ :

- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ।
- ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ : ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਖਜੂਰ, ਮਟਰ, ਤਿਲ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਰਾਗੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਜਵਾਰ।
- ਲੇਬਲ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਵਿਖੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ।
- **ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕ।**
- ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ : ਮੱਝਾਂ, ਬਲਦ , ਭੇਡਾਂ, ਖੇਤੇ, ਬਕਰੀਆਂ, ਸੂਰ, ਹਾਥੀ, ਕੁੱਤੇ ਆਦਿ।
- ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਵਿਖੇ ਉਠ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਵਪਾਰ :

- ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ।
- ਇਰਾਕ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਪਰਸ਼ੀਆ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਹਿਰੀਨ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਧਿਆ।
- **ਨਿਰਯਾਤ :** ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ, ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਬਰਤਨ, ਸ਼ੰਖ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਉਤਪਾਦ, ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ।
- **ਆਯਾਤ :** ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਟੀਨ, ਜੇਡ, ਸਟੀਟਾਈਟ, ਫਿਰੋਜਾ ਆਦਿ।

ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ :

- ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।
- **ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ** ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਉੱਨੀ** ਕੱਪੜੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।
- ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬਲਦ, ਮੱਝਾਂ, ਸ਼ੇਰ, ਗੈਂਡੇ , ਬੱਕਰੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ **ਪਸ਼ੂਪਤੀ** ਮੋਹਰ ।
- ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਨਾਚੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ।
- ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਪਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।
- ਚੋਸਰ ਅਤੇ ਜੂਆ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਧਰਮ :

- **ਮੁੱਖ ਮਾਦਾ ਦੇਵੀ** – ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ।
- **ਮੁੱਖ ਨਰ ਦੇਵ** - ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਮਹਾਦੇਵ (ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ, ਦੋ ਸਿੰਗ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ - ਹਾਥੀ, ਸ਼ੇਰ, ਗੈਂਡਾ, ਮੱਝ, ਦੇ ਹਿਰਨ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਯੋਗ ਆਸਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ)।
- ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ - **ਪਿੱਪਲ**
- ਜਾਨਵਰ - **ਬਲਦ**
- ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । **ਭੂਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ** ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਲਿੱਪੀ :

- ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ
- ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ **ਉਰਦੂ ਵਾਂਗ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ** ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- **ਬ੍ਰੂਸਟ੍ਰੇਫੋਡਨ** ।

ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ :

➤ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੜ੍ਹ ਸੇਕਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

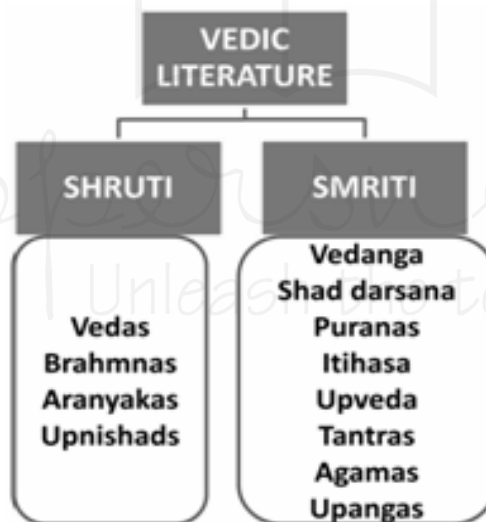
ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਭਿਅਤਾ

ਆਰੀਅਨ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ:

➤ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ- ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਆਫ਼ ਓਰੀਜਨ ਆਫ਼ ਆਰੀਅਨਜ਼" ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਅਨ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ 2000-1500 ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ **ਸਪਤਸਿੰਧੂ** (ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ	ਸਤਲੁਤ੍ਰੀ
ਬਿਆਸ	ਵਿਪਾਸ
ਰਵੀ	ਪਰੁਸ਼ਾਨੀ
ਚਨਾਬ	ਅਸਕਿਨੀ
ਜੇਹਲਮ	ਵਿਟਾਸਟਾ
ਸਿੰਧ	ਸਿੰਧੂ
ਸਰਸਵਤੀ	ਸਰਸਤੀ

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ:

ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ, ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ।

ਸ਼ਰੁਤੀ

- ਸੂਤਿ ਉਹ ਪਾਠ ਹਨ ਜੋ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਨ।
- ਸ਼ਰੁਤੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸੰਹਿਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸਮ੍ਰਿਤੀ

- ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 - ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ 6 ਵੇਦਾਂਗ, ਚਾਰ ਉਪਵੇਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- 4 ਵੇਦ:** ਵੇਦ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- **ਵਿਦ ਦਾ** ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ।

ਰਿਗਵੇਦ	ਸਾਮਵੇਦ	ਯਜੁਰਵੇਦ	ਅਥਰਵਵੇਦ
<ul style="list-style-type: none"> ➤ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਣ ਗ੍ਰੰਥ ➤ ਇਸ ਵਿੱਚ 1028 ਮੰਤਰ ਅਤੇ 10 ਮੰਡਲ ਹਨ। ➤ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ- ਪੁਰਸ਼ਸੂਕਤ (ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ- B, K, V, S) ➤ ਤੀਜੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਤਰੀਮੰਤਰ ਹੈ (ਸੂਰਜੀ ਦੇਵੀ-ਸਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ) ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ। ➤ ਆਰੀਅਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 36 ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 	ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਬੰਧਿਤ ਹੈ	ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ	ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

- **ਬ੍ਰਾਹਮਣ:** ਵੈਦਿਕ ਭਜਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੱਦ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ।
- **ਅਰਣਯਕ :** ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ

- ਉਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇੱਥੇ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 13 ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ ਜੀਵ ਹੈ।
- ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸਤਯਮੇਵ ਜਯਤੇ ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਚੰਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਮੰਡਲ

ਮੰਡਲ I	191	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ	ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾ ਭਜਨ ਅਗਨੀ
ਮੰਡਲ II	43	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ III	62	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ
ਮੰਡਲ IV	58	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ V	87	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ VI	75	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ VII (ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ)	104	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	10 ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਮੰਡਲ VIII	103	ਮਿਸ਼ਰਤ ਯੁੱਗ	
ਮੰਡਲ IX	114	ਮਿਸ਼ਰਤ ਯੁੱਗ	ਸੋਮ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ
ਮੰਡਲ X	191	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ	ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ

ਵੇਦਾਂਗ

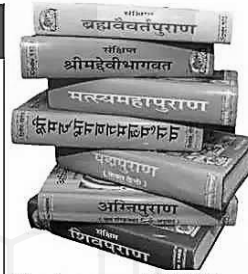
ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ "ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਗ"। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੇ ਵੇਦਾਂਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਸਿੱਖਿਆ (ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਕਲਪ (ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਜੋਤਿਸ਼ਾ (ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਵਿਆਕਰਨ
- ਨਿਰੁਕਤ (ਉਤਪਤੀ)
- ਛੰਦ (ਮੈਟ੍ਰਿਕਸ)

ਪੁਰਾਣ

These are the 18 Puranas

Name	Shlokas
Agni	15,400
Bhagavata	18,000
Brahma	10,000
Brahmanda	12,000
Brahmavaivarta	18,000
Garuda	19,000
Kurma	17,000
Linga	11,000
Markandeya	9,000
Matsya	14,000
Narada	25,000
Padma	55,000
Shiva	24,000
Skanda	81,100
Vamana	10,000
Varaha	24,000
Vayu	24,000
Vishnu	23,000

- ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾ।
- ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ 5ਵੀਂ ਅਤੇ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਣ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 18 ਮਹਾਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਉਪਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ:
 - ✓ ਸਰਗ - ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ।
 - ✓ ਪ੍ਰਤਿਸਰਗ - ਮਨੋਰੰਜਨ, ਵਿਨਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਕੰਡਰੀ ਰਚਨਾ।
 - ✓ ਮਨਵੰਤਰ - ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਨਸ ਦੇ ਰਾਜ।
 - ✓ ਵੰਸ਼ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ।
 - ✓ ਵੰਸ਼ਨੁਚਰਿਤਾ (ਸਾਹੀ ਵੰਸ਼) - ਸੂਰਜੀ (ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ) ਅਤੇ ਚੰਦਰ (ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀਆਂ) ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।

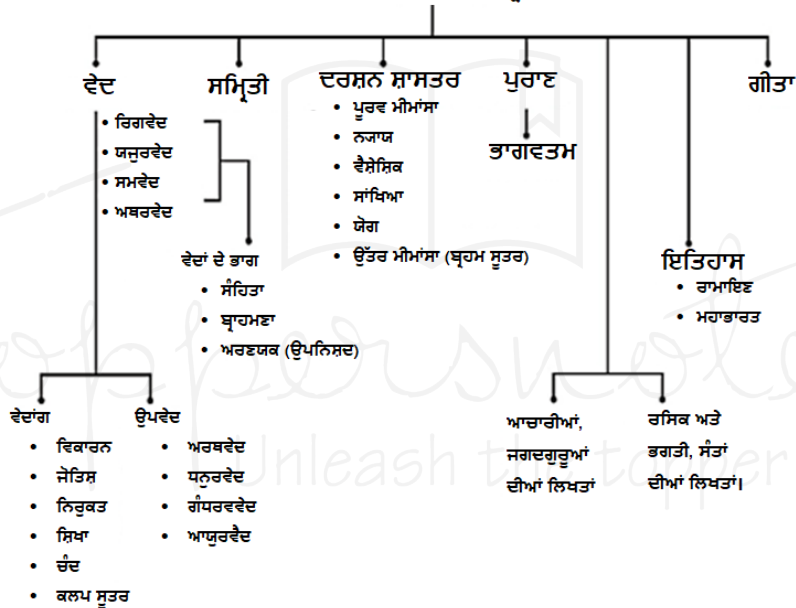
ਧਰਮਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

- ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪਾਠ ਹੈ।
- ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੈ।
- ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ

➤ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ:

I. **ਰਿਗਵੈਦਿਕ / ਪੁਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ**
(1500 BC- 1000 BC)

ਰਾਜਨੀਤੀ

- ਕੁਝ ਗੈਰ-ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਗਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਣਪਤੀ ਜਾਂ ਤਿਆਸਥਾ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਇੱਕ ਗੈਰ-ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।
- **ਕਬਾਇਲੀ ਸਭਾਵਾਂ:** ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀ ਵੈਦਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
- ਸਭਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ (ਰਾਜ ਸਭਾ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਿਤੀ 'ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਨ' ਸੀ।
- ਵਿਧਾਤਾ ਤੇ ਗਣ ਵੀ ਸਨ।